

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΑΤΟ

2021 / 1

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου
στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes

ΕΛΕΝΗ ΔΡΑΚΑΚΗ

Στο κεφάλι μιας καρφίτσας;
Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής
στην οικονομική θεωρία

ΠΑΝΟΣ ΝΤΟΥΒΟΣ

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του
Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία

ΣΤΑΘΗΣ ΨΥΛΛΟΣ

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Marx και η κριτική της ιδεολογίας.
Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;

ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ

Ο Marx, η Επιστήμη και η Ηθική:
Οι Θέσεις για τον Φόιερπαχ ως απόρριψη της
εξαλειπτικής φυσιοκρατίας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΖΑΤΣΑΣ

«Φύση» και «πράξη».
Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο
πρώιμο μαρξικό έργο

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΧΑΓΙΕΚ

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική ομάδα

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματιθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Αλέξανδρος Χρύσης, Reinhard Jung, Simona Todaro

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 9 – 2021/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5

Άρθρα

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes	7
Βλάσης Μισσός	

Στο κεφάλι μίας καρφίτσας; Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής στην οικονομική θεωρία	29
Ελένη Δρακάκη	

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία	57
Πάνος Ντούβος	

Πρακτικά συμποσίου

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;	73
Στάθης Ψύλλος	

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας: Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;	87
Κώστας Στεργιόπουλος	

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική: Οι Θέσεις για τον Φόιερμπαχ ως απόρριψη της εξαλειπτικής φυσιοκρατίας	119
Θοδωρής Δημητράκος	

«Φύση» και «πράξη». Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο πρώιμο μαρξικό έργο	151
Γιάννης Κοζάτσας	

Μετάφραση άρθρου

Εισαγωγικό σημείωμα για τη μετάφραση	195
Νίκος Φωλίνας	

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία	197
Φρίντριχ Χάγιεκ	

Της σύνταξης

Το παρόν, 9^ο τεύχος, της ΚΡΙΣΗΣ εκτός από την καθιερωμένη ύλη του (εν προκειμένω τρία πρωτότυπα άρθρα και μία μετάφραση) φιλοξενεί, επίσης, τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο «Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία: Η Ιδιαιτερότητα της Μαρξικής Οπτικής για την Επιστήμη και την Τεχνολογία». Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης, το οποίο διεξήχθη στις 3-5 Δεκεμβρίου 2020. Οι δύο από τις τέσσερις εργασίες του εν λόγω συμποσίου ανήκουν σε δύο μέλη της συντακτικής επιτροπής. Η ΚΡΙΣΗ ακολουθώντας τις καθιερωμένες διαδικασίες «διπλής τυφλής αξιολόγησης» δεν δημοσιεύει κείμενα των μελών της συντακτικής επιτροπής. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση οι συμβολές του συμποσίου αξιολογήθηκαν από την επιστημονική επιτροπή του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης και υπ' αυτήν την έννοια, η ανεξαρτησία της αξιολόγησης τηρήθηκε.

Εισαγωγικό σημείωμα για τη μετάφραση του άρθρου «Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία»

Νίκος Φωλίνας*

Το άρθρο του Φρίντριχ Χάγιεκ (Friedrich Hayek) *Η χρήση της γνώσης στην κοινωνία* (The Use of Knowledge in Society) εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1945 στην *Αμερικανική Οικονομική Επιθεώρηση* (American Economic Review) και είναι ένα από τα είκοσι κορυφαία άρθρα του περιοδικού στα 100 χρόνια κυκλοφορίας του.¹ Επιλέγουμε να μεταφράσουμε το συγκεκριμένο άρθρο ενός εκ των θεμελιωτών της νεοφιλελεύθερης οικονομικής σκέψης για τρεις λόγους. Ο πρώτος αφορά τον βαθιά (και συνάμα παράδοξα) φιλοσοφικό χαρακτήρα του κειμένου. Αν και πρόκειται για απόπειρα εξήγησης οικονομικών ζητημάτων, ο Χάγιεκ προσπαθεί να θεμελιώσει την οικονομική του θέση ανατρέχοντας σε μια γνωσιοθεωρητική προσέγγιση του γνωστικού του αντικειμένου· με άλλα λόγια το πρόβλημα της οικονομίας ανάγεται σε πρόβλημα προσέγγισης της γνώσης στην κοινωνία. Ο δεύτερος λόγος αφορά την ίδια την ιστορικότητα του κειμένου: πρόκειται για ένα κείμενο πολεμικής, όπου ο Χάγιεκ προσπαθεί να αποδομήσει τις προϋποθέσεις για μια οικονομία κεντρικού σχεδιασμού, όπως την προσλαμβάνουν μαρξιστές οικονομολόγοι – ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Όσκαρ Λάνγκε (Oskar Lange)², ο οποίος αναφέρεται και στο παρόν άρθρο.³ Ως εκ τούτου, η βασική θέση του παρόντος άρθρου είναι ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας ‘νους’ (κατ’ αντιστοιχία με ένα συμβούλιο που να σχεδιάζει κεντρικά την οικονομία), ο οποίος να έχει την απόλυτη γνώση των παραγωγικών δυνατοτήτων αλλά και των οικονομικών αναγκών της κοινωνίας εν συνόλω. Ο τρίτος αφορά τον τρόπο με τον οποίο η θεωρία μπορεί να έχει ευθείες αναφορές στις πρακτικές επιλογές των μεμονωμένων ατόμων. Έτσι, το περιεχόμενο της σκέψης του Χάγιεκ συμβάλει στην ανανοηματοδότηση ‘κοινότητες’ ή ακόμα και ‘καθημερινών’ προβλημάτων, οδηγώντας προς μια αναβάθμισή τους. Η εν λόγω αναβάθμιση αφορά τη μετατροπή απλών πρακτικών προβλημάτων σε πραξεολογικά. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι η λύση των οικονομικών προβλημάτων γίνεται από μεμονωμένα άτομα με πρακτική, εξειδικευμένη γνώση των συνθηκών του χρόνου και του τύπου δράσης τους. Η απλή πράξη, δηλαδή,

* Ο Νίκος Φωλίνας είναι υποψήφιος διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1 Arrow K., Bernheim D., Feldstein M., McFadden D., Poterba J., Solow R. 2011. «100 years of the American Economic Review: The Top 20 Articles». *American Economic Review* 101: 1-10.

2 Ο Λάνγκε ήταν επιφανής μαρξιστής και νεοκλασικός οικονομολόγος, ο οποίος προσπάθησε μέσα από το έργο του να συνδυάσει τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία με την ελευθερία της αγοράς. Ο σχεδιασμός αφορά τις επενδύσεις ενώ η ελεύθερη αγορά αφορά στα καταναλωτικά αγαθά. Βλ. Lange O. 1936. «On the Economic Theory of Socialism: Part One». *The Review of Economic Studies* 4 (1): 53-71.

3 Η συγκεκριμένη θεωρητική διένεξη, γνωστή υπό τον τίτλο Socialist Calculation Debate ξεκινά τη δεκαετία του 1920 από τον Ludwig von Mises, ο οποίος περιγράφει τα προβλήματα μιας σοσιαλιστικά οργανωμένης οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, τη σκοπιά της σοσιαλιστικά οργανωμένης οικονομίας την υπερασπίζεται εν αρχή ο Λάνγκε (προφανώς στη διαμάχη εντάσσονται και άλλοι οικονομολόγοι όπως είναι και ο Χάγιεκ). Για μια περιγραφή των επιχειρημάτων και των δύο πλευρών βλ. Machaj M. 2007. Market Socialism and the Property Problem: Different Perspective of the Socialist Calculation Debate. *The Quarterly Journal of Austrian Economics* 10: 257-280.

ανανοηματοδοτείται από την προοπτική του Χάγιεκ ως ορίζουσα την οικονομία. Υπό αυτό το πρίσμα, φαίνεται σαν να μην υπάρχει κάποιου είδους πρωτοκαθεδρία της επιστημονικής γνώσης στην οικονομική πρακτική. Έτσι, αφενός το πρόβλημα της οικονομίας σχετικοποιείται και αφετέρου αποκλείεται η δυνατότητα περαιτέρω επιστημονικής πραγμάτευσης της αντιμετώπισης των κοινωνικών αντιθέσεων που πηγάζουν από τη σύγχρονη οικονομική πρακτική. Συμπερασματικά, το παρόν άρθρο επιλέχθηκε γιατί αναδεικνύει παραδειγματικά τον θεωρητικό - φιλοσοφικό τρόπο πραγμάτευσης επιστημονικών προβλημάτων από μια εξέχουσα φυσιογνωμία της νεοφιλελεύθερης σκέψης, όπως είναι ο Φ. Χάγιεκ.

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία¹

Φρίντριχ Χάγιεκ

Μετάφραση: Νίκος Φωλίνας

I

Ποιο είναι το πρόβλημα που θέλουμε να λύσουμε όταν προσπαθούμε να κατασκευάσουμε μία ορθολογική οικονομική τάξη (order);

Με βάση ορισμένες οικείες υποθέσεις, η απάντηση είναι αρκετά απλή. Αν διαθέτουμε όλες τις σχετικές πληροφορίες, αν μπορούμε να ξεκινήσουμε από ένα δεδομένο σύστημα προτιμήσεων και αν έχουμε την πλήρη γνώση των διαθέσιμων μέσων, αυτό που απομένει είναι καθαρά ένα πρόβλημα λογικής. Δηλαδή, η απάντηση στο ερώτημα του ποια είναι η καλύτερη χρήση των διαθέσιμων μέσων εμπεριέχεται υπόρρητα στις υποθέσεις μας. Οι συνθήκες τις οποίες πρέπει να ικανοποιήσει η επίλυση αυτού του προβλήματος βελτιστοποίησης έχουν πλήρως εξαντληθεί και μπορούν να διατυπωθούν καλύτερα σε μαθηματική μορφή: εν συντομία, οι οριακοί λόγοι υποκατάστασης μεταξύ οποιωνδήποτε δύο προϊόντων ή συντελεστών πρέπει να είναι ίδιοι σε όλες τις διαφορετικές χρήσεις τους.

Αυτό, ωστόσο, σίγουρα δεν είναι το οικονομικό πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζει η κοινωνία. Και ο οικονομικός λογισμός, τον οποίο έχουμε αναπτύξει για την επίλυση αυτού του λογικού προβλήματος, παρότι αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την επίλυση του οικονομικού προβλήματος της κοινωνίας, δεν έχει δώσει ακόμα την απάντηση σε αυτό. Ο λόγος για αυτό είναι ότι τα «δεδομένα» από τα οποία ο οικονομικός λογισμός εκκινεί δεν είναι ποτέ «δοσμένα» για ολόκληρη την κοινωνία σε έναν ενιαίο νου, ο οποίος θα μπορούσε να επεξεργαστεί τις συνέπειες τους, και δεν μπορεί ποτέ να είναι δοσμένα κατ' αυτόν τον τρόπο.

Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του προβλήματος μιας ορθολογικής οικονομικής τάξης καθορίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι η γνώση των συνθηκών τις οποίες πρέπει να αξιοποιήσουμε δεν υπάρχει ποτέ σε συγκεντρωμένη ή ολοκληρωμένη μορφή, αλλά μόνο ως διασκορπισμένα κομμάτια ατελούς και συχνά αντιφατικής γνώσης, την οποία διαθέτουν όλα τα ξεχωριστά άτομα. Το οικονομικό πρόβλημα της κοινωνίας, επομένως, δεν είναι απλώς ένα πρόβλημα του τρόπου κατανομής «δοσμένων» πόρων – αν το «δοσμένων» σημαίνει ότι είναι δοσμένοι σε έναν ενιαίο νου, ο οποίος επιλύει επί τούτου το πρόβλημα το οποίο τίθεται από αυτά τα «δεδομένα». Είναι μάλλον ένα πρόβλημα του πώς εξασφαλίζεται η βέλτιστη χρήση των πόρων, τους οποίους μπορεί να γνωρίζει οποιοδήποτε μέλος της κοινωνίας, για σκοπούς των οποίων τη σχετική σημασία γνωρίζουν μόνο αυτά τα άτομα. Ή, για να το θέσουμε εν συντομία, είναι ένα πρόβλημα αξιοποίησης της γνώσης η οποία δε δίνεται σε κανέναν στο σύνολό της.

Ο χαρακτήρας αυτού του θεμελιώδους προβλήματος έχει, φοβάμαι, μάλλον συγκαλυφθεί αντί να φωτιστεί από πολλές από τις πρόσφατες βελτιώσεις της οικονομικής θεωρίας, ιδιαίτερα από τη μαθηματοποίηση της τελευταίας. Αν και το

---

1 *The American Economic Review* 35 (4) – 9/1945: 519-530.

πρόβλημα με το οποίο θέλω να ασχοληθώ πρωταρχικά με το παρόν άρθρο είναι το πρόβλημα μιας ορθολογικής οικονομικής οργάνωσης, στην πορεία της εξέτασής του θα οδηγηθώ ξανά και ξανά στην ανάγκη να επισημάνω τις στενές σχέσεις του προβλήματος αυτού με ορισμένα μεθοδολογικά ερωτήματα. Πολλές από τις παρατηρήσεις που θα ήθελα να κάνω είναι πράγματι συμπεράσματα προς τα οποία συγκλίνουν απροσδόκητα διαφορετικές πορείες συλλογισμών. Αλλά, όπως βλέπω τώρα αυτά τα προβλήματα, αυτό δεν είναι τυχαίο. Μου φαίνεται ότι πολλές από τις τρέχουσες διαφωνίες όσον αφορά τόσο την οικονομική θεωρία όσο και την οικονομική πολιτική, έχουν την κοινή τους προέλευση σε μια εσφαλμένη αντίληψη σχετικά με τη φύση του οικονομικού προβλήματος της κοινωνίας. Αυτή η εσφαλμένη αντίληψη με τη σειρά της οφείλεται σε μια λανθασμένη μεταφορά στα κοινωνικά φαινόμενα των συνηθειών της σκέψης που αναπτύξαμε για να αντιμετωπίσουμε τα φαινόμενα της φύσης.

II

Στην καθομιλουμένη, με τη λέξη «σχεδιασμός» περιγράφουμε το σύμπλεγμα των αλληλένδετων αποφάσεων σχετικά με την κατανομή των διαθέσιμων πόρων μας. Όλη η οικονομική δραστηριότητα είναι υπό αυτήν την έννοια σχεδιασμός· και σε κάθε κοινωνία, στην οποία πολλοί άνθρωποι συνεργάζονται, αυτός ο σχεδιασμός, όποιος και να τον κάνει, θα πρέπει σε κάποιο βαθμό να βασίζεται σε γνώση η οποία, σε πρώτη φάση, δεν είναι δοσμένη στον σχεδιαστή, αλλά σε κάποιον άλλο, και η οποία με κάποιο τρόπο θα πρέπει να μεταφερθεί στον σχεδιαστή. Οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους η γνώση πάνω στην οποία οι άνθρωποι βασίζονται τα σχέδιά τους επικοινωνείται σε αυτούς· αυτό είναι το καθοριστικής σημασίας πρόβλημα για κάθε θεωρία που εξηγεί την οικονομική διαδικασία. Και το πρόβλημα του ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος αξιοποίησης της γνώσης που είναι αρχικά διασκορπισμένη μεταξύ όλων των ανθρώπων, είναι τουλάχιστον ένα από τα βασικά προβλήματα της οικονομικής πολιτικής – ή του σχεδιασμού ενός αποτελεσματικού οικονομικού συστήματος.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συνδέεται στενά με το άλλο ερώτημα που τίθεται εδώ, του ποιος πρόκειται να κάνει τον σχεδιασμό. Σε αυτό το ερώτημα επικεντρώνεται όλη η διαμάχη σχετικά με τον «οικονομικό σχεδιασμό». Δεν πρόκειται για διαφωνία σχετικά με το αν πρέπει να γίνει ο σχεδιασμός ή όχι. Πρόκειται για μια διαφωνία ως προς το αν ο σχεδιασμός πρόκειται να γίνει κεντρικά, από μια αρχή για το σύνολο του οικονομικού συστήματος, ή πρόκειται να διαχωριστεί μεταξύ πολλών ατομικότητων. Ο σχεδιασμός, με την ειδική έννοια με την οποία ο όρος χρησιμοποιείται στη σύγχρονη διαμάχη, αναγκαία σημαίνει κεντρικό σχεδιασμό –κατεύθυνση ολόκληρου του οικονομικού συστήματος σύμφωνα με ένα ενοποιημένο σχέδιο. Ο ανταγωνισμός, από την άλλη πλευρά, σημαίνει αποκεντρωμένο σχεδιασμό από πολλά ξεχωριστά πρόσωπα. Το ενδιαμέσο μεταξύ των δύο, για το οποίο μιλάνε πολλοί, αλλά που σε λίγους αρέσει όταν το βλέπουν, είναι η μεταβίβαση του σχεδιασμού σε οργανωμένες βιομηχανίες ή, με άλλα λόγια, το μονοπώλιο.

Ποιο από αυτά τα συστήματα είναι πιθανό να είναι πιο αποτελεσματικό εξαρτάται κυρίως από το ερώτημα σε ποιο από αυτά αναμένουμε να αξιοποιηθεί

πληρέστερα η υπάρχουσα γνώση. Και αυτό με τη σειρά του εξαρτάται από το αν έχουμε περισσότερες πιθανότητες να επιτύχουμε με το να θέσουμε στη διάθεση μιας μόνο κεντρικής αρχής όλη τη γνώση που πρέπει να χρησιμοποιηθεί, η οποία όμως αρχικά είναι διασκορπισμένη μεταξύ πολλών διαφορετικών ατόμων, ή με το να μεταφέρουμε στα άτομα τις πρόσθετες γνώσεις που χρειάζονται για να μπορέσουν να προσαρμόσουν τα σχέδιά τους σύμφωνα με αυτά των άλλων.

III

Θα γίνει αμέσως εμφανές ότι σε αυτό το σημείο η απάντηση θα διαφέρει, ανάλογα με τα διαφορετικά είδη γνώσης: και η απάντηση στην ερώτησή μας θα στραφεί, επομένως, σε μεγάλο βαθμό στη σχετική σημασία των διαφορετικών ειδών γνώσεων: σε εκείνες που είναι πιο πιθανό να διαθέτουν συγκεκριμένα άτομα και σε εκείνες που περιμένουμε με μεγαλύτερη σιγουριά να διαθέτει μια αρχή, αποτελούμενη από κατάλληλα επιλεγμένους εμπειρογνώμονες. Εάν σήμερα θεωρείται ευρέως ότι η δεύτερη επιλογή είναι προτιμότερη, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ένα είδος γνώσης, συγκεκριμένα η επιστημονική γνώση, καταλαμβάνει τόσο σημαντικό μέρος στη δημόσια φαντασία που έχουμε την τάση να ξεχνάμε ότι δεν είναι το μόνο είδος γνώσης που είναι σχετικό. Όσον αφορά την επιστημονική γνώση, μπορεί να γίνει δεκτό ότι ένα σώμα από κατάλληλα επιλεγμένους εμπειρογνώμονες είναι σε θέση να διαχειριστεί με τον καλύτερο τρόπο την διαθέσιμη γνώση, αν και φυσικά αυτό απλώς μετατοπίζει τη δυσκολία στο πρόβλημα της επιλογής των εμπειρογνομώνων. Αυτό που θέλω να επισημάνω είναι ότι, ακόμη και αν υποθεθεί ότι αυτό το πρόβλημα μπορεί εύκολα να λυθεί, είναι μόνο ένα μικρό μέρος του ευρύτερου προβλήματος.

Σήμερα είναι σχεδόν αιρετικό να υπαινιχθούμε ότι η επιστημονική γνώση δεν είναι το σύνολο όλης της γνώσης. Αλλά ένας ελάχιστος αναστοχασμός θα δείξει ότι υπάρχει πέραν πάσης αμφιβολίας ένα σώμα πολύ σημαντικής αλλά ανοργάνωτης γνώσης, η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστημονική με την έννοια της γνώσης των γενικών κανόνων: η γνώση των ιδιαίτερων περιστάσεων του χρόνου και του τόπου. Σε σχέση με αυτή τη γνώση, ουσιαστικά κάθε άτομο έχει κάποιο πλεονέκτημα έναντι όλων των άλλων, επειδή διαθέτει μοναδικές πληροφορίες για το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ωφέλιμο τρόπο, μόνο όμως εάν οι σχετικές αποφάσεις αφεθούν στο ίδιο το άτομο, ή γίνουν με την ενεργό συνεργασία του. Πρέπει να θυμηθούμε μόνο πόσα πρέπει να μάθουμε σε οποιαδήποτε ασχολία, αφού έχουμε ολοκληρώσει τη θεωρητική μας κατάρτιση, πόσο μεγάλο μέρος της επαγγελματικής μας ζωής ξοδεύουμε για να μάθουμε συγκεκριμένες δουλειές και πόσο πολύτιμο πλεονέκτημα είναι για όλα τα κοινωνικά στρώματα η γνώση των ανθρώπων, των τοπικών συνθηκών και των ειδικών περιστάσεων. Το να γνωρίζεις και να θέτεις σε λειτουργία μια μηχανή που δεν χρησιμοποιείται πλήρως, ή τις ικανότητες κάποιου που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν καλύτερα, ή να γνωρίζεις την ύπαρξη αποθεμάτων τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν όταν δεν υπάρχουν νέες παραλαβές είναι κοινωνικά εξίσου χρήσιμο με τη γνώση καλύτερων εναλλακτικών τεχνικών. Και ο φορτωτής που κερδίζει τα προς το ζην από ναύλα κατά τα άλλα άγονων γραμμών, ή ο κτηματομεσίτης του οποίου όλη η γνώση είναι σχεδόν αποκλειστικά αυτή των προσωρινών ευκαιριών, ή ο κερδοσκόπος

που κερδίζει από τις τοπικές διαφορές των τιμών των εμπορευμάτων, όλοι αυτοί επιτελούν εξαιρετικά χρήσιμες λειτουργίες, οι οποίες βασίζονται σε εξειδικευμένη γνώση των περιστάσεων της φευγαλέας στιγμής, η οποία δεν είναι γνωστή σε άλλους.

Είναι περίεργο το γεγονός ότι σήμερα η γνώση αυτού του είδους γενικά αντιμετωπίζεται με ένα είδος περιφρόνησης και ότι όποιος, με τέτοιου είδους γνώση, κερδίζει ένα πλεονέκτημα έναντι κάποιου άλλου καλύτερα εξοπλισμένου με θεωρητικές ή τεχνικές γνώσεις, θεωρείται ότι έχει ενεργήσει σχεδόν ανυπόληπτα. Το να αποκτήσει κανείς ένα πλεονέκτημα έχοντας καλύτερη γνώση των διευκολύνσεων που παρέχουν η επικοινωνία ή οι μεταφορές θεωρείται μερικές φορές σχεδόν ανέντιμο, παρότι το να αξιοποιήσει η κοινωνία τις καλύτερες ευκαιρίες και με αυτό τον τρόπο είναι εξίσου σημαντικό, όσο και με το να χρησιμοποιήσει τις τελευταίες επιστημονικές ανακαλύψεις. Αυτή η προκατάληψη έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη στάση απέναντι στο εμπόριο γενικά, σε σχέση με την παραγωγή. Ακόμη και οι οικονομολόγοι, που θεωρούν ότι έχουν ξεπεράσει τις ακατανόητες υλιστικές πλάνες του παρελθόντος, διαπράττουν συνεχώς το ίδιο λάθος όταν πρόκειται για δραστηριότητες που αποσκοπούν στην απόκτηση τέτοιων πρακτικών γνώσεων – προφανώς επειδή στη γενικότερη λογική τους όλη αυτή η γνώση υποτίθεται ότι είναι «δοσμένη». Η απλοϊκή ιδέα σήμερα φαίνεται να είναι ότι όλη αυτή η γνώση θα έπρεπε να είναι αυτονοήτως στη διάθεση όλων, ενώ η μομφή περί ανορθολογισμού που καταλογίζεται προς την υπάρχουσα οικονομική τάξη βασίζεται συχνά στο ότι στην πραγματικότητα δεν είναι στη διάθεση όλων. Αυτή η άποψη παραβλέπει το γεγονός ότι η μέθοδος με την οποία αυτή η γνώση γίνεται ευρύτερα διαθέσιμη είναι ακριβώς το πρόβλημα στο οποίο πρέπει να βρούμε μια απάντηση.

IV

Εάν είναι σήμερα μόδα να ελαχιστοποιούμε τη σημασία της γνώσης των ιδιαίτερων περιστάσεων του χρόνου και του τόπου, αυτό συνδέεται στενά με τη μικρότερη σημασία την οποία αποδίδουμε στην αλλαγή ως τέτοια. Πράγματι, οι υποθέσεις που γίνονται (συνήθως μόνο έμμεσα) από τους «κεντρικούς σχεδιαστές» [ΣτΜ: στο πρωτότυπο «planners»] διαφέρουν από εκείνες των αντιπάλων τους κυρίως σε σχέση με τη σπουδαιότητα και τη συχνότητα των αλλαγών, οι οποίες καθιστούν αναγκαίες ουσιώδεις αλλαγές στα σχέδια παραγωγής. Φυσικά, εάν μπορούσαν να καθοριστούν προκαταβολικά λεπτομερή οικονομικά σχέδια για αρκετά μεγάλα χρονικά διαστήματα και στη συνέχεια να τηρηθούν στενά, έτσι ώστε να μην απαιτηθούν περαιτέρω σημαντικές οικονομικές αποφάσεις, θα φαινόταν λιγότερο τρομερό το να καταρτιστεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο που θα διέπει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες.

Αξίζει, ίσως, να τονιστεί ότι τα οικονομικά προβλήματα προκύπτουν πάντα και μόνο ως συνέπεια της αλλαγής. Όσο τα πράγματα συνεχίζονται όπως πριν, ή τουλάχιστον όπως αναμενόταν, δεν προκύπτουν νέα προβλήματα που να απαιτούν μια απόφαση και δεν υπάρχει ανάγκη να διαμορφωθεί ένα νέο σχέδιο. Η πεποίθηση ότι οι αλλαγές, ή τουλάχιστον οι καθημερινές προσαρμογές, έχουν γίνει λιγότερο σημαντικές στη σύγχρονη εποχή συνεπάγεται τον ισχυρισμό ότι τα οικονομικά προβλήματα έχουν επίσης γίνει λιγότερο σημαντικά. Αυτή η πίστη στη

φθίνουσα σημασία της αλλαγής συνήθως εκφράζεται από τους ίδιους ανθρώπους που υποστηρίζουν ότι η σημασία των οικονομικών παραγόντων έχει οδηγηθεί στο παρασκήνιο από την αυξανόμενη σημασία της τεχνολογικής γνώσης.

Είναι άραγε αλήθεια ότι με το περίπλοκο σύστημα της σύγχρονης παραγωγής απαιτούνται μόνο μακροπρόθεσμες οικονομικές αποφάσεις, όπως όταν πρόκειται να κατασκευαστεί ένα νέο εργοστάσιο ή να εισαχθεί μια νέα διαδικασία; Είναι άραγε αλήθεια ότι μόλις κατασκευαστεί ένα εργοστάσιο οι υπόλοιπες αποφάσεις είναι περισσότερο ή λιγότερο αυτόματες, καθοριζόμενες από το είδος του εργοστασίου και απαιτώντας λίγες μόνο προσαρμογές στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της στιγμής;

Η αρκετά ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση είναι καταφατική δεν επιβεβαιώνεται, από όσο μπορώ να διαπιστώσω, από την πρακτική εμπειρία του επιχειρηματία. Σε μια ανταγωνιστική βιομηχανία σε κάθε περίπτωση –και μια τέτοια βιομηχανία από μόνη της μπορεί να χρησιμεύσει ως δοκιμή– η προσπάθεια να κρατηθεί το κόστος χαμηλά απαιτεί συνεχή αγώνα, απορροφώντας ένα μεγάλο μέρος της ενέργειας του διαχειριστή. Το πόσο εύκολο είναι για έναν αναποτελεσματικό διαχειριστή να εξαλείψει αυτές τις αποκλίσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται η κερδοφορία και πώς είναι δυνατόν, με τις ίδιες τεχνικές δυνατότητες, να παράγει υπό μια μεγάλη ποικιλία δαπανών, είναι από τις καταστάσεις που συγκαταλέγονται ανάμεσα στις συνήθεις επιχειρηματικές εμπειρίες, οι οποίες, όμως, δεν φαίνονται να είναι εξίσου οικείες στην ανάλυση του οικονομολόγου. Η ίδια η δύναμη με την οποία οι παραγωγοί και οι μηχανικοί εκφράζουν διαρκώς την επιθυμία τους να μπορούν να προχωρούν ανεμπόδιστα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα χρηματικά κόστη, αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία για το βαθμό στον οποίο οι παράγοντες αυτοί υπεισέρχονται στην καθημερινή τους εργασία.

Ένας λόγος για τον οποίο οι οικονομολόγοι τείνουν όλο και περισσότερο να αμελούν τις σταθερές μικρές αλλαγές, οι οποίες συνθέτουν τη συνολική οικονομική εικόνα, είναι πιθανώς η αυξανόμενη εμμονή τους με τα συγκεντρωτικά στατιστικά μεγέθη, τα οποία δείχνουν πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα από ότι οι μεταβολές στις λεπτομέρειες. Ωστόσο, η συγκριτική σταθερότητα των μέσων μεγεθών δεν μπορεί να συζευχθεί –όπως φαίνεται να αποδέχονται περιστασιακά οι στατιστικολόγοι– με τον «νόμο των μεγάλων αριθμών» ή την αμοιβαία εξουδετέρωση τυχαιών μεταβολών. Ο αριθμός των στοιχείων με τα οποία έχουμε να ασχοληθούμε δεν είναι αρκετά μεγάλος ώστε τέτοιες τυχαίες δυνάμεις να παράγουν σταθερότητα. Η συνεχής ροή αγαθών και υπηρεσιών διατηρείται με συνεχείς ένσκοπες προσαρμογές, με νέες τοποθετήσεις που γίνονται καθημερινά υπό το πρίσμα περιστάσεων που δεν είναι γνωστές την προηγούμενη μέρα, από τον *B* που αναλαμβάνει αμέσως όταν ο *A* αποτυγχάνει να παραδώσει. Ακόμα και το μεγάλο και σε μεγάλο βαθμό μηχανοκίνητο εργοστάσιο συνεχίζει να παράγει σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας ενός πλαισίου πάνω στο οποίο μπορεί να βασιστεί για κάθε είδους απροσδόκητες ανάγκες: πλακάκια για την οροφή του, χαρτικά για τα έντυπά του και όλα τα μυριάδες είδη εξοπλισμού, ως προς τα οποία δεν μπορεί να είναι αυτάρκες, και τα οποία ο σχεδιασμός για τη λειτουργία του εργοστασίου απαιτεί να είναι άμεσα διαθέσιμα στην αγορά.

Σε αυτό, ίσως, το σημείο θα ήθελα να αναφέρω εν συντομία ότι το είδος της γνώσης που με απασχολεί είναι η γνώση η οποία από τη φύση της δεν μπορεί να υπεισέλθει σε στατιστικά στοιχεία, και ως εκ τούτου δεν μπορεί να μεταφερθεί σε καμία κεντρική αρχή με στατιστική μορφή. Τα στατιστικά στοιχεία που θα χρησιμοποιούσε μια τέτοια κεντρική αρχή θα έπρεπε να συλλέγονται στη βάση ακριβώς της αφαίρεσης των μικροδιαφορών μεταξύ των πραγμάτων, συγκεντρώνοντας μαζί, ως ενιαίους πόρους, στοιχεία που διαφέρουν όσον αφορά την τοποθεσία, την ποιότητα και άλλες λεπτομέρειες, κατά τρόπο που μπορεί να είναι πολύ σημαντικός για την συγκεκριμένη απόφαση. Από αυτό προκύπτει ότι ο κεντρικός σχεδιασμός που βασίζεται σε στατιστικές πληροφορίες, από τη φύση του δεν μπορεί να λάβει άμεσα υπόψη αυτές τις ιδιαίτερες περιστάσεις του χρόνου και του τόπου και ότι ο κεντρικός σχεδιαστής θα πρέπει να βρει κάποιο τρόπο ώστε οι αποφάσεις που εξαρτώνται από αυτές τις περιστάσεις να μπορούν να αφεθούν στον «άνθρωπο του σημείου» (“man on the spot”).

V

Αν μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι το οικονομικό πρόβλημα της κοινωνίας είναι κυρίως μια γρήγορη προσαρμογή στις αλλαγές που πραγματοποιούνται εντός ιδιαίτερων χρονικών και τοπικών συγκυριών, φαίνεται ότι οι τελικές αποφάσεις πρέπει να αφεθούν στους ανθρώπους που είναι εξοικειωμένοι με αυτές τις συνθήκες και έχουν άμεση γνώση των σχετικών αλλαγών και των πόρων που είναι άμεσα διαθέσιμοι για να τις αντιμετωπίσουν. Δεν μπορούμε να αναμένουμε ότι αυτό το πρόβλημα θα επιλυθεί με το να κοινοποιηθεί πρώτα όλη αυτή η γνώση σε ένα κεντρικό συμβούλιο το οποίο, αφού ενσωματώσει όλη τη γνώση, θα εκδώσει τις εντολές του. Το πρόβλημα πρέπει αντίθετα να επιλυθεί με κάποια μορφή αποκέντρωσης. Αλλά αυτό απαντά μόνο εν μέρει στο πρόβλημά μας. Χρειαζόμαστε αποκέντρωση, διότι μόνο έτσι μπορούμε να διασφαλίσουμε ότι η γνώση των ιδιαίτερων περιστάσεων του χρόνου και του τόπου θα χρησιμοποιηθεί άμεσα. Ωστόσο, ο «άνθρωπος του σημείου» δεν μπορεί να αποφασίσει μονάχα με βάση την περιορισμένη, αλλά βαθειά γνώση των γεγονότων του άμεσου περιβάλλοντός του. Παραμένει το πρόβλημα του να επικοινωνηθεί σε αυτόν η πρόσθετη πληροφορία που χρειάζεται για να προσαρμόσει τις αποφάσεις του με βάση το σύνολο των αλλαγών του ευρύτερου οικονομικού συστήματος.

Πόση γνώση χρειάζεται ο άνθρωπος του σημείου για να το πετύχει αυτό; Ποια από τα γεγονότα, που συμβαίνουν πέρα από τον ορίζοντα της άμεσης γνώσης του σχετίζονται με την άμεση απόφασή του, και πόσα από αυτά χρειάζεται να γνωρίζει;

Δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα που να συμβαίνει οπουδήποτε στον κόσμο που δεν θα μπορούσε να έχει επίδραση στην απόφαση που πρέπει να πάρει. Δεν χρειάζεται, όμως, ούτε να γνωρίζει αυτά τα γεγονότα ως τέτοια, ούτε όλα τα αποτελέσματά τους. Δεν έχει σημασία γι' αυτόν γιατί τη συγκεκριμένη στιγμή είναι πιο περιζήτητες βίδες ενός μεγέθους από ό,τι ενός άλλου, ή γιατί οι χάρτινες σακούλες είναι περισσότερο διαθέσιμες από ό,τι οι τσάντες από καμβά, ή γιατί η εξειδικευμένη εργασία ή τα ειδικά μηχανικά εργαλεία είναι προς το παρόν δυσκολότερο να αποκτηθούν. Το μόνο που είναι σημαντικό γι' αυτόν είναι το πόσο περισσότερο

ή λιγότερο δύσκολο είναι να τα αποκτήσει συγκριτικά με άλλα πράγματα για τα οποία ενδιαφέρεται, ή πόσο μεγαλύτερη ή μικρότερη άμεση ανάγκη υπάρχει για τα εναλλακτικά αντικείμενα που παράγει ή χρησιμοποιεί. Είναι πάντα ένα ζήτημα σχετικής σημασίας των συγκεκριμένων πραγμάτων με τα οποία είναι απασχολημένος και τα αίτια που μεταβάλλουν τη σχετική σημασία τους δεν τον ενδιαφέρουν πέρα από την επίδραση που μπορεί να έχουν στα συγκεκριμένα πράγματα του δικού του περιβάλλοντος.

Σε αυτό το πλαίσιο, αυτό που έχω ονομάσει *οικονομικό λογισμό* μας βοηθά, τουλάχιστον κατ' αναλογία, να δούμε τον τρόπο με τον οποίο το πρόβλημα αυτό μπορεί να λυθεί, και στην πραγματικότητα λύνεται, σύμφωνα με το σύστημα τιμών. Ακόμη και ένας μοναδικός εποπτεύων νους, που διαθέτει όλα τα δεδομένα για ένα μικρό, αυτοδιατηρούμενο οικονομικό σύστημα, δεν θα έπρεπε –κάθε φορά που πρέπει να γίνει κάποια μικρή προσαρμογή στην κατανομή των πόρων– να διατρέχει όλες τις σχέσεις μεταξύ σκοπών και μέσων που ενδέχεται να επηρεαστούν. Είναι πράγματι η μεγάλη συμβολή της καθαρής λογικής της επιλογής, η οποία έχει αποδείξει οριστικά ότι ακόμη και ένας τέτοιος μοναδικός νους θα μπορούσε να λύσει αυτό το είδος προβλήματος μόνο με την κατασκευή και με τη συνεχή χρήση λόγων ισοδυναμίας (ή «αξιών» ή «οριακών λόγων υποκατάστασης»), δηλαδή, συνδέοντας κάθε είδος σπάνιου πόρου με έναν αριθμητικό δείκτη, ο οποίος δεν μπορεί να εξαχθεί από οποιαδήποτε ιδιότητα του συγκεκριμένου πράγματος, αλλά ο οποίος αντανακλά, ή στον οποίο συμπυκνώνεται η σημασία του ενόψει της όλης δομής σκοπών – μέσων. Σε οποιαδήποτε μικρή αλλαγή θα πρέπει να εξετάσει μόνο αυτούς τους ποσοτικούς δείκτες (ή «αξίες») στους οποίους συγκεντρώνονται όλες οι σχετικές πληροφορίες και προσαρμόζοντας τις ποσότητες μία προς μία, μπορεί να αναδιατάξει κατάλληλα τις προδιαθέσεις του, χωρίς να χρειάζεται να λύσει ολόκληρο το παζλ *ab initio* ή χωρίς να χρειάζεται σε οποιοδήποτε στάδιο να το εξετάσει άμεσα, σε όλες τις επιπλοκές του.

Θεμελιακά, σε ένα σύστημα στο οποίο η γνώση των σχετικών γεγονότων διασκορπίζεται μεταξύ πολλών ανθρώπων, οι τιμές μπορούν να συντονίσουν τις ξεχωριστές ενέργειες διαφορετικών ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που οι υποκειμενικές αξίες βοηθούν το άτομο να συντονίσει τα διαφορετικά μέρη του σχεδίου του. Αξίζει να μελετήσουμε λίγο μια πολύ απλή και συνήθη περίπτωση της δράσης του συστήματος τιμών για να δούμε τι ακριβώς επιτυγχάνει. Ας υποθέσουμε ότι κάπου στον κόσμο έχει προκύψει μια νέα ευκαιρία για τη χρήση ορισμένων πρώτων υλών, π.χ. κασσίτερου, ή ότι έχει εξαλειφθεί μία από τις πηγές τροφοδοσίας αυτής της πρώτης ύλης. Δεν έχει σημασία για το σκοπό μας –και είναι πολύ σημαντικό το ότι δεν έχει σημασία– ποια από τις δύο αυτές αιτίες έχει κάνει τον κασσίτερο πιο σπάνιο. Το μόνο που χρειάζεται να γνωρίζουν οι χρήστες κασσίτερου είναι ότι τμήμα του κασσίτερου που συνήθιζαν να καταναλώνουν είναι τώρα πιο κερδοφόρο σε άλλες χώρες και ότι ως εκ τούτου πρέπει να εξοικονομήσουν κασσίτερο. Δεν είναι απαραίτητο για τη μεγάλη πλειονότητά τους ακόμα και να γνωρίζουν πού προέκυψε η πιο επείγουσα ανάγκη ή για χάρη ποιων άλλων αναγκών θα όφειλαν να αυξήσουν την προσφορά. Εάν μόνο μερικοί από αυτούς γνωρίζουν κατευθείαν τη νέα ζήτηση, και μεταφέρουν πόρους σε αυτήν, και αν οι άνθρωποι οι οποίοι έχουν επίγνωση του νέου χάσματος που δημιουργείται με τη σειρά τους το συμπληρώσουν

από άλλες πηγές, το αποτέλεσμα θα εξαπλωθεί γρήγορα σε ολόκληρο το οικονομικό σύστημα και θα επηρεάσει όχι μόνο όλες τις χρήσεις του κασσίτερου αλλά και εκείνες των υποκατάστατων του, και των υποκατάστατων αυτών των υποκατάστατων, το απόθεμα όλων των αντικειμένων από κασσίτερο και τα υποκατάστατά τους κ.ο.κ. και όλα αυτά χωρίς η μεγάλη πλειονότητα αυτών που συνέβαλαν καθοριστικά στο να επέλθουν αυτές οι υποκαταστάσεις να γνωρίζει οτιδήποτε σχετικά με την αρχική αιτία αυτών των αλλαγών. Το σύνολο λειτουργεί ως μία αγορά, όχι επειδή οποιοδήποτε από τα μέλη της εξετάζει ολόκληρο το πεδίο, αλλά επειδή τα περιορισμένα μεμονωμένα οπτικά πεδία τους αλληλεπικαλύπτονται επαρκώς, έτσι ώστε μέσω πολλών διαμεσολαβητών οι σχετικές πληροφορίες να κοινοποιούνται σε όλους. Το απλό γεγονός ότι υπάρχει μια τιμή για οποιοδήποτε εμπόρευμα –ή μάλλον ότι οι τοπικές τιμές συνδέονται με ένα τρόπο που καθορίζεται από το κόστος της μεταφοράς κ.λπ.– επιφέρει τη λύση στην οποία θα μπορούσε να φθάσει ένας ενιαίος νους (αυτό ως απλή εννοιολογικά εφικτή πιθανότητα), που διαθέτει όλες τις πληροφορίες, οι οποίες είναι στην πραγματικότητα διασκορπισμένες μεταξύ όλων των ανθρώπων που συμμετέχουν στη διαδικασία.

VI

Πρέπει να εξετάσουμε το σύστημα τιμών ως ένα μηχανισμό κοινοποίησης πληροφοριών, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε την πραγματική του λειτουργία –μια λειτουργία που το σύστημα τιμών εκπληρώνει, προφανώς, λιγότερο τέλεια, όσο οι τιμές γίνονται πιο άκαμπτες. (Ακόμη και όταν οι τιμές που έχουν δηλωθεί έχουν γίνει αρκετά άκαμπτες, οι δυνάμεις που θα λειτουργούσαν μέσω αλλαγών στις τιμές εξακολουθούν να λειτουργούν σε σημαντικό βαθμό, μέσω αλλαγών στους άλλους όρους του συμβολαίου). Το πιο σημαντικό σε αυτό το σύστημα είναι η οικονομία της γνώσης με βάση την οποία λειτουργεί, ή το πόσο λίγα χρειάζεται να γνωρίζουν οι μεμονωμένοι συμμετέχοντες προκειμένου να μπορούν να επιλέξουν τη σωστή ενέργεια. Σε συντομευμένη μορφή, με ένα είδος συμβόλου, διαβιβάζονται μόνο οι πιο σημαντικές πληροφορίες και διαβιβάζονται μόνο σε αυτούς που ενδιαφέρονται. Είναι κάτι περισσότερο από μια μεταφορά το να περιγράψουμε το σύστημα τιμών σαν ένα είδος μηχανήματος για την καταγραφή αλλαγών ή σαν ένα σύστημα τηλεπικοινωνιών το οποίο επιτρέπει σε μεμονωμένους παραγωγούς να παρακολουθούν απλώς την κίνηση μερικών δεικτών, όπως ένας μηχανικός μπορεί να παρακολουθεί τις βελόνες επιλεγμένων οργάνων, προκειμένου να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους σε αλλαγές για τις οποίες ίσως δε θα γνωρίσουν ποτέ τίποτα περισσότερο από ό,τι αντανακλάται στην κίνηση των τιμών.

Φυσικά, αυτές οι προσαρμογές πιθανά δεν είναι ποτέ «τέλειες», με την έννοια που ο οικονομολόγος τις αντιλαμβάνεται στην ανάλυση ισορροπίας που κάνει. Αλλά φοβάμαι, ότι οι θεωρητικές μας συνήθειες προσέγγισης του προβλήματος, με την υπόθεση της περισσότερο ή λιγότερο τέλει γνώσης στην κατοχή όλων, μας έχουν καταστήσει κατά κάποιο τρόπο τυφλούς σε σχέση με την πραγματική λειτουργία του μηχανισμού τιμών και μας έχουν οδηγήσει να εφαρμόζουμε μάλλον παραπλανητικά πρότυπα για να κρίνουμε την αποδοτικότητά του. Το θαύμα είναι ότι σε μια περίπτωση, όπως αυτή της έλλειψης μιας πρώτης ύλης, χωρίς να εκδοθεί μια εντολή, χωρίς να γνωρίζουν την αιτία περισσότεροι από μια χούφτα

ανθρώπων, οδηγούνται στο να χρησιμοποιούν αυτήν την πρώτη ύλη ή τα προϊόντα της με πιο φειδωλό τρόπο· δηλαδή, κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση δεκάδες χιλιάδες ανθρώπων, των οποίων η ταυτότητα δε θα μπορούσε να διαπιστωθεί ούτε μετά από μήνες διερεύνησης. Αυτό είναι θαύμα από μόνο του, ακόμα κι αν σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο, δεν θα το πετύχουν όλοι τόσο τέλεια ώστε τα ποσοστά κέρδους τους να διατηρούνται πάντα στο ίδιο σταθερό ή «κανονικό» επίπεδο.

Έχω σκόπιμα χρησιμοποιήσει τη λέξη «θαύμα», για να κλονίσω τον αναγνώστη και να τον απομακρύνω από τον εφησυχασμό με τον οποίο συχνά θεωρούμε τη λειτουργία αυτού του μηχανισμού δεδομένη. Είμαι πεπεισμένος ότι, εάν ήταν αποτέλεσμα σκόπιμου ανθρώπινου σχεδιασμού, και αν οι άνθρωποι που καθοδηγούνται από τις αλλαγές των τιμών αντιλαμβάνονταν ότι οι αποφάσεις τους έχουν σημασία πολύ πέρα από τον άμεσο στόχο τους, αυτός ο μηχανισμός θα είχε αναγνωριστεί ως ένας από τους μεγαλύτερους θριάμβους του ανθρώπινου νου. Η ατυχία του είναι διπλή, αφενός διότι δεν είναι προϊόν του ανθρώπινου σχεδιασμού και αφετέρου διότι οι άνθρωποι που καθοδηγούνται από αυτόν συνήθως δεν ξέρουν γιατί κάνουν αυτό που κάνουν. Αλλά εκείνοι που φωνάζουν για «συνειδητή κατεύθυνση» –και οι οποίοι δεν μπορούν να πιστέψουν πως οτιδήποτε έχει εξελιχθεί χωρίς σχεδιασμό (και χωρίς καν να το κατανοούμε) μπορεί να λύσει προβλήματα που δεν θα μπορούσαμε να λύσουμε συνειδητά– θα πρέπει να θυμούνται αυτό: το πρόβλημα αφορά ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να επεκτείνουμε το εύρος της αξιοποίησης των πόρων μας πέρα από το εύρος του ελέγχου ενός οποιουδήποτε νου· και, ως εκ τούτου, αφορά τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να απαλλαγούμε από την ανάγκη για συνειδητό έλεγχο και τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να παρέχουμε κίνητρα, τα οποία θα κάνουν τα άτομα να κάνουν τα επιθυμητά πράγματα χωρίς να χρειάζεται ο οποιοσδήποτε να τους πει τι να κάνουν.

Το πρόβλημα που συναντάμε εδώ δεν είναι καθόλου μια ιδιομορφία που αφορά μόνο τα οικονομικά, αλλά ανακύπτει σε σχέση με όλα σχεδόν τα πραγματικά κοινωνικά φαινόμενα, με τη γλώσσα και το μεγαλύτερο μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, και συγκροτεί πραγματικά το κεντρικό θεωρητικό πρόβλημα όλων των κοινωνικών επιστημών. Όπως άλλωστε είπε και ο Άλφρεντ Γουάιτχεντ (Alfred Whitehead) συνδέοντας το πρόβλημα αυτό με κάποιο άλλο: «Είναι μια βαθιά λανθασμένη κοινοτοπία, που επαναλαμβάνεται από όλα τα βιβλία - αντιγραφής και από επιφανείς ανθρώπους όταν κάνουν ομιλίες, ότι πρέπει να καλλιεργούμε τη συνήθεια να σκεφτόμαστε για ό,τι κάνουμε. Το ακριβώς αντίθετο ισχύει. Ο πολιτισμός προχωράει επεκτείνοντας τον αριθμό των σημαντικών πράξεων τις οποίες μπορούμε να εκτελέσουμε, χωρίς να σκεφτόμαστε σχετικά με αυτές». Αυτό έχει θεμελιώδη σημασία στον κοινωνικό τομέα. Χρησιμοποιούμε συνεχώς τύπους, σύμβολα και κανόνες των οποίων το νόημα δεν καταλαβαίνουμε, και με τη χρήση των οποίων επωφελούμαστε από μια γνώση, την οποία δε διαθέτουμε ατομικά. Έχουμε αναπτύξει αυτές τις πρακτικές και τους θεσμούς με βάση συνήθειες και θεσμούς που έχουν αποδειχθεί επιτυχείς στη δική τους σφαίρα, και οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν γίνει τα θεμέλια του πολιτισμού που έχουμε δημιουργήσει.

Το σύστημα τιμών είναι μόνο ένας από εκείνους τους σχηματισμούς που ο άνθρωπος έχει μάθει να χρησιμοποιεί (αν και απέχει ακόμα αρκετά από το να

μάθει να κάνει την καλύτερη δυνατή χρήση του), αφού σκόνταψε πάνω του χωρίς να το καταλάβει. Μέσα από αυτό, κατέστη δυνατός όχι μόνο ο καταμερισμός εργασίας, αλλά και η συντονισμένη αξιοποίηση των πόρων με βάση μια αντίστοιχα διαιρεμένη γνώση. Οι άνθρωποι που ειρωνεύονται κάθε τέτοιο ισχυρισμό ότι μπορεί να είναι έτσι τα πράγματα, συνήθως παραμορφώνουν το επιχείρημα, υπονοώντας πως το επιχείρημα αυτό ισχυρίζεται ότι με κάποιο θαύμα αυτό ακριβώς το είδος του συστήματος έχει μεγαλώσει αυθόρμητα και ταιριάζει καλύτερα στον σύγχρονο πολιτισμό. Αντίθετα, ο άνθρωπος ήταν σε θέση να αναπτύξει αυτόν τον καταμερισμό της εργασίας, στον οποίο βασίζεται ο πολιτισμός μας, επειδή συνέβη να σκοντάψει σε μια μέθοδο, η οποία το κατέστησε εφικτό. Αν δεν το έκανε, θα μπορούσε να έχει αναπτύξει έναν άλλο εντελώς διαφορετικό τύπο πολιτισμού, κάτι σαν το «κράτος» των μυρμηγκιών τερμιτών ή κάποιο άλλο εντελώς αδιανόητο είδος. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι κανείς δεν έχει κατορθώσει ακόμη να σχεδιάσει ένα εναλλακτικό σύστημα στο οποίο να μπορούν να διατηρηθούν ορισμένα χαρακτηριστικά του υπάρχοντος, τα οποία είναι ευμενώς αποδεκτά ακόμη και σε όσους του επιτίθενται βίαια – ιδιαίτερα όπως η δυνατότητα του ατόμου να επιλέγει τις επιδιώξεις του και να χρησιμοποιεί ελεύθερα τις δικές του γνώσεις και δεξιότητες.

VII

Είναι από πολλές απόψεις θετικό το ότι η διαμάχη σχετικά με την αναγκαιότητα του συστήματος τιμών για κάθε ορθολογικό υπολογισμό σε μια σύνθετη κοινωνία, δεν διεξάγεται πλέον εξ ολοκλήρου μεταξύ στρατοπέδων που έχουν διαφορετικές πολιτικές απόψεις. Η θέση ότι χωρίς το σύστημα τιμών δε θα μπορούσαμε να διατηρήσουμε μια κοινωνία η οποία βασίζεται σε τόσο εκτενή καταμερισμό εργασίας όπως η δική μας, έγινε αποδεκτή με μια αίσθηση αποτυχίας όταν πρωτοπαρουσιάστηκε από τον φον Μίζες (von Mises) είκοσι πέντε χρόνια πριν. Σήμερα, οι δυσκολίες τις οποίες μερικοί εξακολουθούν να βρίσκουν στο να αποδεχτούν το σύστημα τιμών, δεν είναι πλέον κυρίως πολιτικές, και αυτό δημιουργεί ένα περιβάλλον πολύ πιο ευνοϊκό για μια λογική συζήτηση. Όταν συναντούμε τον Λέον Τρότσκυ (Leon Trotsky) να υποστηρίζει ότι «η οικονομική λογιστική είναι αδιανόητη χωρίς τις σχέσεις της αγοράς»· όταν ο καθηγητής Όσκαρ Λάνγκε (Oscar Lange) υπόσχεται στον καθηγητή φον Μίζες ένα άγαλμα στις μαρμάρινες αίθουσες του μελλοντικού Συμβουλίου Κεντρικού Σχεδιασμού· και όταν ο καθηγητής Άμπα Π. Λέρνερ (Abba P. Lerner) ανακαλύπτει ξανά τον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) και επισημαίνει ότι η ουσιώδης ωφέλεια του συστήματος τιμών συνίσταται στο ότι παρακινεί το άτομο, την ίδια στιγμή που επιδιώκει το δικό του συμφέρον, να κάνει αυτό το οποίο είναι προς το γενικό συμφέρον, οι διαφορές δεν μπορούν πλέον να αποδίδονται σε πολιτικές προκαταλήψεις. Η εναπομένουσα διαφωνία φαίνεται σαφώς να οφείλεται σε καθαρά διανοητικές και, πιο συγκεκριμένα, μεθοδολογικές διαφορές.

Μια πρόσφατη δήλωση του καθηγητή Γιόζεφ Σουμπέτερ (Joseph Schumpeter) στο βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* δίνει μια σαφή εικόνα μιας από τις μεθοδολογικές διαφορές που έχω κατά νου. Ο συγγραφέας του είναι διαπρεπής μεταξύ εκείνων των οικονομολόγων που προσεγγίζουν τα οικονομικά

φαινόμενα υπό το πρίσμα ενός ορισμένου κλάδου του θετικισμού. Κατ' αυτόν, αυτά τα φαινόμενα εμφανίζονται, επομένως, ως αντικειμενικά δοσμένες ποσότητες εμπορευμάτων, που προσκρούουν άμεσα η μία προς την άλλη σχεδόν, θα έλεγε κανείς, χωρίς καμία παρέμβαση του ανθρώπινου νου. Μόνο υπό αυτό το πλαίσιο μπορώ να κατανοήσω την ακόλουθη (για μένα αναπάντεχη) δήλωση. Ο καθηγητής Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι η πιθανότητα ενός ορθολογικού υπολογισμού, όταν δεν υπάρχουν αγορές για τους συντελεστές παραγωγής, προκύπτει για τον θεωρητικό «από τη στοιχειώδη πρόταση ότι οι καταναλωτές όταν επιλέγουν αγαθά («ζήτηση») *ipso facto* επιλέγουν τα μέσα παραγωγής που εισέρχονται στην παραγωγή αυτών των προϊόντων».²

Αν ληφθεί υπόψη κυριολεκτικά, αυτή η δήλωση είναι απλώς αναληθής. Οι καταναλωτές δεν κάνουν τίποτα τέτοιο. Αυτό που πιθανώς σημαίνει το «*ipso facto*» του καθηγητή Σουμπέτερ είναι ότι η επιλογή των συντελεστών παραγωγής συνεπάγεται ή προκύπτει κατ' ανάγκη από τις επιλογές των αγαθών των καταναλωτών. Αλλά ούτε αυτό είναι σωστό. Η συνεπαγωγή είναι μια λογική σχέση, η οποία μπορεί να υποστηριχθεί ουσιαστικά μόνο για προτάσεις που παρουσιάζονται ταυτόχρονα στον ίδιο και μοναδικό νου. Είναι προφανές, ωστόσο, ότι οι αξίες των συντελεστών παραγωγής δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από την αποτίμηση των καταναλωτικών αγαθών, αλλά επίσης και από τους όρους προσφοράς των διαφόρων συντελεστών παραγωγής. Μόνο σε έναν νου στον οποίο όλα αυτά τα δεδομένα θα ήταν ταυτόχρονα γνωστά η απάντηση θα προέκυπτε αναγκαστικά από τα δεδομένα που του δόθηκαν. Το πρακτικό πρόβλημα, ωστόσο, προκύπτει ακριβώς επειδή αυτά τα δεδομένα δεν είναι ποτέ έτσι δοσμένα σε έναν ενιαίο νου και επειδή, ως εκ τούτου, είναι αναγκαίο ότι στη λύση του προβλήματος θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί γνώση που είναι διασκορπισμένη ανάμεσα σε πολλούς ανθρώπους.

Το πρόβλημα, επομένως, δεν λύνεται επ' ουδενί με το να δείξουμε ότι εάν όλα τα δεδομένα ήταν γνωστά σε έναν και μόνο νου (όπως υποθέτουμε ότι είναι δοσμένα στον παρατηρητή οικονομολόγο) θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τη μοναδική λύση· αντίθετα, πρέπει να δείξουμε πώς παράγεται μια λύση από τις αλληλεπιδράσεις ανθρώπων, καθένας από τους οποίους διαθέτει μόνο μερική γνώση. Το να υποθέτουμε ότι όλη η γνώση δίνεται σε έναν ενιαίο νου, με τον ίδιο τρόπο που υποθέτουμε ότι πρέπει να δοθεί σε εμάς, ως οικονομολόγους που εξηγούν, είναι σαν να αγνοούμε το πρόβλημα και να αγνοούμε επίσης όλα όσα είναι σπουδαία και σημαντικά στον πραγματικό κόσμο.

2 J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Νέα Υόρκη, Harper, 1942) σ. 175 (στα ελληνικά *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Τσαμπρούνης Χρ. μτφ., Αθήνα: Παπαζήσης, 2006). Ο καθηγητής Σουμπέτερ είναι, πιστεύω, επίσης ο πρωτότυπος συγγραφέας του μύθου ότι ο Παρέτο (Vilfredo Federico Damaso Pareto) και ο Μπαρόνε (Enrico Barone) έχουν «λύσει» το πρόβλημα των σοσιαλιστικών υπολογισμών. Αυτό που έκαναν αυτοί, και πολλοί άλλοι, ήταν απλώς να δηλώσουν τις συνθήκες που θα έπρεπε να ικανοποιηθεί μια ορθολογική κατανομή πόρων και να επισημάνουν ότι αυτές ήταν ουσιαστικά οι ίδιες με τις συνθήκες ισορροπίας μιας ανταγωνιστικής αγοράς. Αυτό είναι κάτι τελείως διαφορετικό από το να δείξουμε πώς μπορεί να βρεθεί στην πράξη η κατανομή των πόρων που ικανοποιούν αυτές τις συνθήκες. Ο ίδιος ο Παρέτο (από τον οποίο ο Μπαρόνε έχει πάρει σχεδόν ό,τι έχει να πει), πέραν του να ισχυρίζεται ότι έχει λύσει το πρακτικό πρόβλημα, στην πραγματικότητα αρνείται ρητά ότι μπορεί να λυθεί χωρίς τη βοήθεια της αγοράς. Βλ. το βιβλίο του Manuel d' *economie pure* (μτφ. Εγχειρίδιο των καθαρών οικονομικών) (2η έκδοση, 1927), σελ. 233-34. Το σχετικό απόσπασμα αναφέρεται σε μια αγγλική μετάφραση στην αρχή του άρθρου μου σχετικά με το «Socialist Calculation: The Competitive Solution» (μτφ. Σοσιαλιστικός Υπολογισμός: Η Ανταγωνιστική 'Λύση'), στο *Economica*, New Series, Vol. VIII, No. 26 (5/1940), σελ. 125.

Ότι ένας οικονομολόγος του επιπέδου του καθηγητή Σουμπέτερ έχει πέσει σε μια τέτοια παγίδα, την οποία θέτει στον αδαή η ασάφεια του όρου "datum", δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί ως ένα απλό λάθος. Αυτό το λάθος υπονοεί ότι μάλλον υπάρχει κάτι θεμελιωδώς λανθασμένο σε μια προσέγγιση η οποία συνήθως αγνοεί ένα ουσιαστικό μέρος των φαινομένων με τα οποία πρέπει να αναμετρηθούμε: την αναπόφευκτη ατέλεια της γνώσης του ανθρώπου και την επακόλουθη ανάγκη για μια διαδικασία κατά την οποία η γνώση συνεχώς επικοινωνείται και αποκτάται. Οποιαδήποτε προσέγγιση, όπως αυτή ενός μεγάλου μέρους της μαθηματικής οικονομίας με τις ταυτόχρονες εξισώσεις της, η οποία στην πραγματικότητα ξεκινά από την υπόθεση ότι η γνώση των ανθρώπων αντιστοιχεί στα αντικειμενικά δεδομένα της κατάστασης, αφήνει συστηματικά εκτός αυτό που είναι το κύριο καθήκον μας να εξηγήσουμε. Δεν αρνούμαι ότι στο σύστημά μας η ανάλυση ισορροπίας έχει μια χρήσιμη λειτουργία να εκτελέσει. Αλλά, όταν φτάνει στο σημείο να παρραπλανά ορισμένους από τους κορυφαίους στοχαστές μας στο να πιστεύουν ότι η κατάσταση που αυτή περιγράφει έχει άμεση σχέση με την επίλυση των πραγματικών προβλημάτων, τότε είναι καιρός να θυμηθούμε ότι η ανάλυση ισορροπίας δεν ασχολείται καθόλου με την κοινωνική διαδικασία, και ότι δεν είναι παρά μια χρήσιμη προεργασία για τη μελέτη του κύριου προβλήματος.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαίως ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

